ISSN 2181-0000
Doi Journal 10.26739/2181-0000

«MA'MUN SCIENCE» JURNALI

JOURNAL OF MAMUN SCIENCE

ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Volume 4, Issue 10
2026
third-renaissance.uz

third-renaissance.uz

ISSN 2181-0000
Doi Journal 10.26739/2181-0000

«MA'MUN SCIENCE» JURNALI

4 JILD, 10 SON

ЖУРНАЛ «MAMUN SCIENCE»

ТОМ 4, НОМЕР 10

JOURNAL OF «MAMUN SCIENCE»

VOLUME 4, ISSUE 10

URGANCH-2026

«MA'MUN SCIENCE» JURNALI
ЖУРНАЛ «MA'MUN SCIENCE» | JOURNAL OF «MAMUN SCIENCE»
№10 (2026) DOI http://dx.doi.org/10.26739/2181-0000-2026-10

Бош муҳаррир: | Главный редактор: Chief Editor:

Matyakubov Umidjon Raximovich
(i.f.d., prof.)

Бош муҳаррир ўринбосари: | Заместитель главного редактора: | Deputy Chief Editor:

Xudoynazarov Egambergan Madrahimovich
(PhD., dots.)

TAHRIRIY MASLAHAT KENGASHI | EDITORIAL BOARD | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

FILOLOGIYA FANLARI

O'rozboyev Abdulla Durdibayevich
Filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Axmedov Oybek Saporboyevich
Filologiya fanlari doktori (DSc), professor
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Galiyeva Margarita Rafaelovna
Filologiya fanlari doktori (DSc), professor
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Nasrullayeva Nafisa Zafarovna
Filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Samarqand davlat chet tillari instituti
Cho'ponov Otanazar Otojonovich
Filologiya fanlari doktori (DSc)
Urganch davlat universiteti
Yakubova Matluba Tajibayevna
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Ma'mun Universiteti NTM
Matnazarov Javlanbek Kabulovich
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Ma'mun Universiteti NTM

TARIX FANLARI

Anatoliy Sagdullayevich Sagdullayev
Tarix fanlari doktori, professor; akademik
O'zbekiston Respublikasi Fanlar
akademiyasining haqiqiy a'zosi
Ashirov Adhamjon Azimbayevich
Tarix fanlari doktori, professor,
O'zbekiston Respublikasi
Fanlar akademiyasi Tarix instituti.
Shaydurov Vladimir Nikolayevich
Tarix fanlari doktori, dotsent
Leningrad davlat universiteti Rossiya
Abdullayev Utkir Ismoilovich
Tarix fanlari doktori (DSc),
dotsent Urganch davlat universiteti
Matkarimova Sadoqat Maqsudovna
Tarix fanlari doktori (DSc), dotsent
Ma'mun Universiteti NTM
Abdullayev Timur Pulatovich
Tarix fanlari nomzodi, dotsent
Ma'mun Universiteti NTM
Abdalov Umidbek Matniyazovich
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Dotsent Ma'mun Universiteti NTM
Yunusxo'jayev habibulla Zafar o'g'li
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Dotsent Ma'mun Universiteti NTM

PSIXOLOGIYA FANLARI

Shoumarov G'ayrat Baxromovich
Psixologiya fanlari doktori, professor; akademik
O'zbekiston Respublikasi
Fanlar akademiyasining haqiqiy a'zosi
Kryukova Tatyana Leonidovna
Psixologiya fanlari doktori, professor
Kostroma davlat universiteti Belorusiya
Karpinskiy Konstantin Viktorovich
Psixologiya fanlari doktori, professor
Grodno davlat universiteti Belorusiya
Urazbayeva Dilbar Abdullayevna
Psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Ma'mun Universiteti NTM
Jumaniyazova Nasiba Ramatillayevna
Psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Ma'mun Universiteti NTM
Nurullayeva Baxtigul Bobojonovna
Psixologiya fanlari nomzodi, dotsent Ma'mun
Universiteti NTM

IQTISODIYOT FANLARI

Ruzmetov Baxtiyar
Iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Ma'mun Universiteti NTM
Sherov Alisher Bakberganovich
Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Ma'mun Universiteti NTM
Voronsova Yuliya Vladimirovna
Iqtisodiyot fanlari nomzodi
Moskva davlat boshqaruvi universiteti
Jabborov Umarbek Rustambekovich
Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Ma'mun Universiteti NTM
Cho'ponov San'at Otanazarovich
Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Ma'mun Universiteti NTM
Niyazmetov Islambek Masharipovich
Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent
Ma'mun Universiteti NTM

PEDAGOGIKA VA FALSAFA FANLARI

Sardor Sharifzoda O'razboy Tabib o'g'li
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), professor
Ma'mun Universiteti NTM
Adilov Zafar Yunusovich
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Ma'mun Universiteti NTM
Boltayev Abdurahim Amanovich
Falsafa fanlari doktori, dotsent
Ma'mun Universiteti NTM
Zoirov Erkin Xalilovich
Falsafa fanlari doktori, dotsent
Buxoro davlat texnika universiteti
Nurullayeva Baxtigul Bobojonovna
Psixologiya fanlari nomzodi, dotsent Ma'mun
Universiteti NTM

TIBBIYOT FANLARI

Yuldashev Baxrom Sobirjanevich
Tibbiyot fanlari doktori (DSc), dotsent
Ma'mun Universiteti NTM
Abdullayev Ravshanbek Babajonovich
Tibbiyot fanlari doktori, professor
Toshkent tibbiyot akademiyasi Urganch filiali
Esamuratov Aybek Ibragimovich
Tibbiyot fanlari doktori (DSc), dotsent
Toshkent tibbiyot akademiyasi Urganch filiali
Samandarova Barno Sultonovna
Biologiya fanlari nomzodi, dotsent
Toshkent tibbiyot akademiyasi Urganch filiali
Tajiyeva Zebo Baxodirovna
Tibbiyot fanlari falsafa doktori (PhD)
Toshkent tibbiyot akademiyasi Urganch filiali

ILMIY JURNAL TEXNIK KOTIBI

Yunusxo'jayev Habibulla Zafar o'g'li
Ma'mun Universiteti NTM

OAK Rayosatining 2024-yil 27-sentabrdagi № 01-08/3068/17-sonli qarori, Tarix va filologiya 5.03.2026-yildagi 382/6-sonli qarori bilan, psixologiya, iqtisodiyot va pedagogika fanlari bo'yicha dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Page Maker | Верстка | Sahifalovchi: H.Yunusxo'jayev

Контакт редакции журнала. third-renaissance.uz
НОУ «Университет Мамун», город Ургенч,
ул. Саноатчилар, дом 9, МСГ Ашхабад, 220100.
Web: https://third-renaissance.uz/; Email: info@mamunedu.uz
Тел: (+998-88) 506-90-90

Editorial office of the journal: third-renaissance.uz
Mamun University (NEI), Urgench city,
9 Sanoatchilar Street, Ashkhabad MFY, 220100.
Web: https://third-renaissance.uz/; Email: info@mamunedu.uz
Phone: (+998-88) 506-90-90

ISSN: 2181-0000
third-renaissance.uz
«MA'MUN SCIENCE» JURNALI
ЖУРНАЛ «MAMUN SCIENCE»
JOURNAL «OF MAMUN SCIENCE»

FILOLOGIYA

Uzaqova Lola Abdurashitovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti v.b.,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: lolauzakova00@gmail.com
ORCID: 0009-0006-0060-2708

ZAMONAVIY O‘ZBEK TILIDA METAFORALARNING KOGNITIV-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.00000000

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek tilida metaforalarning kognitiv-semantik xususiyatlari, ularning inson tafakkuri, borliqni idrok etish va tushunchalarni til orqali ifodalashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Metafora an’anaviy tilshunoslikda ko‘chma ma’no hosil qiluvchi vosita sifatida izohlangan bo‘lsa, kognitiv tilshunoslikda u insonning mavhum hodisalarni konkret tajriba asosida anglashiga imkon beruvchi tafakkur mexanizmi sifatida talqin etiladi. Maqolada zamonaviy o‘zbek tilidagi “hayot yo‘li”, “vaqtni yo‘qotmoq”, “g‘azabi qaynadi”, “ko‘ngli yorishdi”, “og‘ir vaziyat”, “iliq munosabat” singari ifodalar konseptual metafora nazariyasi asosida tahlil qilinadi. Metaforalarning semantik ko‘chish mexanizmlari, manba va nishon sohalari o‘rtasidagi munosabat, jismoniy tajribaning mavhum tushunchalarni anglashdagi roli hamda metaforalarning milliy-madaniy xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, metaforik ifodalarning kontekstga bog‘liq ma’nosi, baholash imkoniyati va kommunikativ vazifalari ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijasida metafora tilning obrazlilik imkoniyatini kengaytirish bilan birga, insonning konseptual tizimi va olam haqidagi bilimlarini tashkil etishda ham muhim vosita ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: metafora, kognitiv tilshunoslik, semantika, konseptual metafora, konseptualizatsiya, manba sohasi, nishon sohasi, ko‘chma ma’no, milliy-madaniy xususiyat, o‘zbek tili.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются когнитивно-семантические особенности метафор в современном узбекском языке, а также их роль в человеческом мышлении, восприятии действительности и языковом выражении понятий. Если в традиционном языкознании метафора рассматривается преимущественно как средство образования переносного значения, то в когнитивной лингвистике она интерпретируется как механизм мышления, позволяющий осмысливать абстрактные явления на основе конкретного опыта. На материале современного узбекского языка рассматриваются выражения «жизненный путь», «потерять время», «гнев закипел», «на душе посветлело», «тяжёлая ситуация» и «тёплое отношение». Анализ проводится с опорой на теорию концептуальной метафоры. Раскрываются механизмы

семантического переноса, отношения между исходной и целевой сферами, роль телесного опыта в осмыслении абстрактных понятий и национально-культурные особенности метафор. Особое внимание уделяется контекстуальной обусловленности значения, оценочному потенциалу и коммуникативным функциям метафорических выражений. Обосновывается положение о том, что метафора не только расширяет выразительные возможности языка, но и участвует в организации концептуальной системы человека и его знаний об окружающем мире.

Ключевые слова: метафора, когнитивная лингвистика, семантика, концептуальная метафора, концептуализация, исходная сфера, целевая сфера, переносное значение, национально-культурные особенности, узбекский язык.

ABSTRACT

This article examines the cognitive-semantic features of metaphors in contemporary Uzbek and their role in human thought, the perception of reality, and the linguistic representation of concepts. While traditional linguistics has largely treated metaphor as a means of transferring meaning, cognitive linguistics views it as a conceptual mechanism through which abstract phenomena are understood in terms of concrete experience. Expressions such as *hayot yo‘li* (“the path of life”), *vaqtni yo‘qotmoq* (“to lose time”), *g‘azabi qaynadi* (“anger boiled”), *ko‘ngli yorishdi* (“one’s heart or spirits brightened”), *og‘ir vaziyat* (“a difficult situation”), and *iliq munosabat* (“a warm relationship”) are analyzed within the framework of conceptual metaphor theory. The article discusses semantic transfer, the relationship between source and target domains, the role of bodily experience in understanding abstract concepts, and the national-cultural characteristics of metaphorical expressions. It also considers contextual meaning, evaluative potential, and communicative functions. The analysis argues that metaphor not only expands the expressive resources of language but also contributes to the organization of human conceptual systems and knowledge of the world.

Keywords: metaphor, cognitive linguistics, semantics, conceptual metaphor, conceptualization, source domain, target domain, figurative meaning, national-cultural features, Uzbek language.

KIRISH. Til insonning borliq haqidagi bilimlari, tajribasi va dunyoqarashini ifodalovchi murakkab belgilar tizimidir. Inson atrofdagi narsa-hodisalarni nafaqat bevosita nomlaydi, balki ularni o‘z tajribasida mavjud bo‘lgan boshqa hodisalar bilan qiyoslash, o‘xshashlik va munosabatlar asosida anglash orqali ham ifodalaydi. Bunday jarayonda metafora alohida ahamiyat kasb etadi. U bir tushunchani boshqa tushuncha vositasida anglash, mavhum hodisalarni konkret tajriba bilan bog‘lash va murakkab mazmunni ixcham ifodalash imkonini beradi.

Metafora uzoq vaqt davomida, asosan, badiiy nutqning obrazlilik va ta’sirchanligini ta’minlovchi uslubiy vosita sifatida o‘rganilgan. An’anaviy talqinda u so‘zning o‘xshashlik asosida ko‘chma ma’noda qo‘llanishi bilan izohlanadi. Bunday yondashuv metaforaning semantik mohiyatini tushuntirishda muhim bo‘lsa-da, uning inson tafakkuridagi o‘rni va kundalik nutqdagi faoliyatini to‘liq ochib bermaydi. Chunki metaforik ifodalar faqat she’riy yoki badiiy matnlarda emas, balki kundalik suhbatda, ilmiy bayonda, siyosiy nutqda, ommaviy axborot vositalarida va ijtimoiy munosabatlarni ifodalash jarayonida ham muntazam qo‘llanadi.

Kognitiv tilshunoslikda (tilni inson tafakkuri va bilish jarayonlari bilan bog‘liq holda o‘rganuvchi yo‘nalishda) metaforaga bo‘lgan qarash tubdan kengaydi. George Lakoff va Mark Johnson metaforani insonning konseptual tizimi bilan bog‘liq hodisa sifatida talqin qilib, kundalik fikrlash va harakatlarimizda ham metaforik modellar muhim o‘rin tutishini asoslagan [1]. Ularning yondashuviga ko‘ra, metafora faqat bir so‘zning boshqa so‘z o‘rnida ishlatilishi emas, balki bir konseptual sohani boshqa konseptual soha vositasida anglash jarayonidir.

Masalan, “hayot yo‘li” birikmasida hayot makonda harakatlanish bilan bog‘liq tushuncha orqali idrok etiladi. Insonning hayotiy tajribasi boshlanish, davom etish, yo‘nalish tanlash, to‘siqlarga

duch kelish va manzilga yetish kabi tarkibiy qismlarni qamrab oladi. Ana shu tajriba hayotning murakkab jarayonlarini tushuntirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. “Vaqtni yo‘qotmoq” ifodasida esa vaqt moddiy resurs singari tasavvur qilinadi: uni tejash, sarflash yoki boy berish mumkin bo‘lgan hodisa sifatida anglash yuzaga keladi. Bunday misollar metaforaning til va tafakkur o‘rtasidagi aloqani ko‘rsatuvchi vosita ekanini namoyon etadi. Shu bilan birga, metaforik ifodalar turli tillarda bir xil shaklda namoyon bo‘lishi shart emas. Insonning umumiy jismoniy tajribasi ayrim metaforik modellar uchun asos bo‘lsa, muayyan xalqning tarixi, turmush tarzi, qadriyatlari va madaniy tajribasi ularning til vositasida ifodalanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. O‘zbek tilida “ko‘ngli yorishdi”, “ko‘ngli cho‘kdi”, “g‘azabi qaynadi”, “boshi qotdi”, “og‘ir gap”, “iliq munosabat” singari ifodalar insonning ruhiy holati, tafakkuri va ijtimoiy munosabatlarini konkret tajriba bilan bog‘liq tasavvurlar orqali ifodalaydi. Ularda yorug‘lik va qorong‘ilik, harorat, og‘irlik, suyuqlikning qaynashi, makon va harakat kabi tajribaviy sohalar mavhum hodisalarni anglashga xizmat qiladi.

Sh.Safarovning kognitiv tilshunoslikka oid qarashlari til birliklarini insonning bilish faoliyati bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [2]. Kognitiv yondashuv metaforik ifodalarning faqat qanday ma’no anglatishini emas, balki mazkur ma’noning qanday konseptual munosabatlar asosida shakllanishini ham tushuntirishga imkon beradi. Z. Kövecses esa metaforaning konseptual, tajribaviy va madaniy asoslarini o‘rganib, metaforik modellar orasida ham umumiylik, ham madaniy farqlar mavjudligini ta’kidlaydi [3].

Zamonaviy o‘zbek tilidagi metaforalarni kognitiv-semantik jihatdan o‘rganishning dolzarbligi shundaki, metaforik birliklarning ma’no tuzilishi, ularning inson tajribasiga tayanishi va milliy-madaniy mazmunini o‘zaro bog‘liq holda yoritish tilning semantik imkoniyatlarini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Bunda metafora alohida so‘z yoki ibora doirasida emas, balki o‘zaro bog‘langan konseptual modellar tizimida ko‘rib chiqiladi.

Maqolaning maqsadi zamonaviy o‘zbek tilida qo‘llanadigan metaforik ifodalarning kognitiv-semantik xususiyatlarini aniqlash, ularda konkret tajriba orqali mavhum tushunchalarni anglash mexanizmlarini ko‘rsatish hamda metaforik ma’noning kontekst va milliy-madaniy omillar bilan aloqasini izohlashdan iborat. Ushbu maqsadga muvofiq ravishda metaforalarning semantik ko‘chish xususiyatlari, manba va nishon sohalari munosabati, jismoniy tajribaning konseptualizatsiyadagi o‘rni hamda metaforik ifodalarning baholash va kommunikativ vazifalari tahlil qilinadi.

METODOLOGIYA. Metaforalarning kognitiv-semantik xususiyatlarini o‘rganishda til birligining lug‘aviy ma’nosi, ko‘chma ma’nosi va konseptual asosini birgalikda tahlil qilish muhimdir. Chunki metaforik ifodaning semantik mazmuni faqat uning tarkibidagi so‘zlar ma’nosidan kelib chiqmaydi; u muayyan tajriba, bilim va tasavvurlar tizimiga ham tayanadi.

Maqolada tavsifiy, semantik, kontekstual va kognitiv tahlil usullaridan foydalanish tamoyillari asos qilib olindi.

Tavsifiy tahlil zamonaviy o‘zbek tilida qo‘llanadigan metaforik ifodalarning shakliy va mazmuniy xususiyatlarini izohlashga xizmat qiladi. Bu usul orqali “hayot yo‘li”, “vaqtni yo‘qotmoq”, “g‘azabi qaynadi” kabi birliklarning umumiy semantik xususiyatlari tavsiflanadi.

Semantik tahlil ifodaning to‘g‘ri va ko‘chma ma’nolari o‘rtasidagi munosabatni aniqlashga qaratiladi. Masalan, “og‘ir yuk” birikmasida “og‘ir” so‘zi jismoniy vazn bilan bog‘liq xususiyatni bildiradi. “Og‘ir vaziyat” birikmasida esa mazkur belgi muammoning murakkabligi va uni yengish qiyinligini ifodalaydi. Shunday qilib, jismoniy tajribaga tegishli belgi mavhum holatni tavsiflash uchun qo‘llanadi.

Kontekstual tahlil metaforik birlikning muayyan nutqiy vaziyatda anglatadigan ma’nosini aniqlash imkonini beradi. Bir so‘z yoki birikma kontekstga qarab to‘g‘ri ma’noda ham, ko‘chma ma’noda ham ishlatilishi mumkin. Masalan, “iliq suv” birikmasida haroratga oid bevosita belgi ifodalansa, “iliq munosabat” birikmasida ijobiy, samimiy munosabat nazarda tutiladi.

Kognitiv tahlil metaforik ifodaning asosida yotgan konseptual munosabatni ochishga xizmat qiladi. Bunda manba sohasi — tajribada bevosita anglanadigan yoki aniq tasavvur qilinadigan hodisa; nishon sohasi esa shu tajriba orqali anglanayotgan tushuncha sifatida belgilanadi. Masalan, “hayot yo‘li” ifodasida makonda harakatlanish manba sohasi, inson hayoti esa nishon sohasi hisoblanadi.

Maqoladagi misollar zamonaviy o‘zbek tilida qo‘llanadigan umumiy leksik va frazeologik ifodalarning tahliliga asoslanadi. Ular konseptual metafora modellarini tushuntirish uchun tanlangan namunaviy birliklardir. Shu sababli maqoladagi tasnifni katta hajmdagi elektron matnlar korpusi asosida o‘tkazilgan miqdoriy tadqiqot natijasi sifatida talqin qilish mumkin emas. Metaforalarning qo‘llanish chastotasi yoki muayyan modelning ustunligini aniqlash uchun alohida shakllantirilgan matnlar to‘plami, tanlash mezonlari va statistik hisob-kitoblar talab etiladi.

Tahlilda quyidagi jihatlarga e’tibor qaratildi:

1. Metaforik birlikning lug‘aviy va ko‘chma ma’nosi o‘rtasidagi munosabat.
2. Konkret tajriba bilan mavhum tushuncha o‘rtasidagi konseptual bog‘lanish.
3. Metaforik ifodada jismoniy, makoniy va hissiy tajribaning namoyon bo‘lishi.
4. Metaforaning baholash va emotsional munosabatni ifodalash imkoniyati.
5. Metaforik ma’noning kontekst va milliy-madaniy omillarga bog‘liqligi.

Mazkur yondashuv metaforani alohida ko‘chma ma’noli birlik sifatida tavsiflash bilan cheklanmasdan, uning inson tafakkuridagi konseptual vazifasini ham yoritishga imkon beradi.

NATIJALAR. Tahlil qilinayotgan misollar zamonaviy o‘zbek tilidagi metaforik ifodalarni bir necha konseptual guruh doirasida ko‘rib chiqish mumkinligini ko‘rsatadi. Bular, avvalo, hayot va makon, vaqt va resurs, hissiy holat va jismoniy jarayon, insoniy munosabat va harorat, tafakkur va harakat o‘rtasidagi konseptual bog‘lanishlardir. Ushbu guruhlar qat’iy va yagona tasnifni anglatmaydi; ular metaforik ma’no shakllanishining asosiy mexanizmlarini tushuntirish uchun ajratildi.

1. Hayot va makon munosabatiga asoslangan metaforalar

Zamonaviy o‘zbek tilida inson hayotini makonda harakatlanish bilan bog‘lab ifodalovchi metaforalar faol qo‘llanadi. “Hayot yo‘li”, “yo‘lini topmoq”, “to‘g‘ri yo‘lga kirmoq”, “yo‘lidan adashmoq” kabi ifodalar bunga misol bo‘la oladi.

“Hayot yo‘li” birikmasida inson hayoti muayyan yo‘nalish bo‘ylab davom etadigan harakatga qiyoslanadi. Makonda harakatlanish tajribasida boshlanish nuqtasi, yo‘nalish, to‘siq, burilish va manzil kabi tushunchalar mavjud. Ushbu tarkibiy qismlar hayotiy tajribani anglashda ham qo‘llanadi. Insonning kasb tanlashi, maqsad sari intilishi, qiyinchiliklarni yengishi yoki xato qaror qabul qilishi yo‘nalish va harakat tushunchalari orqali izohlanishi mumkin.

Mazkur ifodalar asosida **HAYOT — YO‘L** konseptual metafora modelini ajratish mumkin. Ushbu modelda hayot nishon sohasi, makonda harakatlanish esa manba sohasi vazifasini bajaradi.

Masalan, “U hayotda o‘z yo‘lini topdi” gapida “yo‘lini topmoq” birikmasi geografik yo‘nalishni aniqlashni emas, balki insonning o‘z imkoniyatlari, maqsadi yoki faoliyat sohasini belgilashini anglatadi. “U noto‘g‘ri yo‘lni tanladi” ifodasida esa yo‘nalishni tanlash tajribasi axloqiy yoki ijtimoiy baholashga ko‘chadi.

Bunday metaforalar mavhum hayotiy jarayonlarni tartibli va tushunarli shaklda ifodalash imkonini beradi. Hayotdagi muvaffaqiyat, xato, to‘siq va maqsad kabi tushunchalar makoniy harakat modeli yordamida o‘zaro bog‘lanadi.

Shu bilan birga, metaforik ifodaning ma’nosi faqat umumiy konseptual model bilan cheklanmaydi. “To‘g‘ri yo‘l” birikmasi kontekstga qarab kasbiy tanlov, axloqiy xulq, ijtimoiy faoliyat yoki shaxsiy qaror bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Demak, konseptual model ma’no shakllanishining umumiy mexanizmini ko‘rsatsa, aniq mazmun nutqiy vaziyatda yuzaga chiqadi.

2. Vaqtning resurs sifatida konseptuallashuvi

Vaqt inson tajribasining muhim tarkibiy qismi bo‘lsa-da, uni bevosita ko‘rish yoki jismoniy obyekt singari ushlash mumkin emas. Shuning uchun vaqt haqidagi tushunchalar ko‘pincha harakat, masofa, qiymat va resurs bilan bog‘liq metaforalar orqali ifodalanadi.

O‘zbek tilida “vaqtni yo‘qotmoq”, “vaqtni tejamoq”, “vaqt ajratmoq”, “vaqt sarflamoq”, “vaqtni boy bermaslik” kabi birikmalar qo‘llanadi. Ushbu ifodalarda vaqt moddiy resurs singari tasavvur qilinadi. Uni sarflash, tejash, ajratish yoki boy berish mumkin bo‘lgan qiymat sifatida anglash yuzaga keladi.

Bu birliklar asosida VAQT — RESURS konseptual metafora modelini ko‘rsatish mumkin. Mazkur modelda moddiy yoki iqtisodiy resurslar bilan bog‘liq tajriba vaqtni anglash uchun manba vazifasini bajaradi.

“Vaqtni tejash kerak” gapida vaqtni tejash moddiy boylikni ehtiyotkorlik bilan ishlatishga o‘xshatiladi. “Men bu ishga ko‘p vaqt sarfladim” ifodasida esa vaqt muayyan natijaga erishish uchun ajratiladigan resurs sifatida namoyon bo‘ladi. “Vaqtni boy berish” birikmasi esa mavjud imkoniyatdan foydalanmaslik yoki muhim fursatni o‘tkazib yuborishni anglatishi mumkin.

Bu metaforik model insonning vaqtga munosabatini ham aks ettiradi. Vaqtni resurs sifatida tasavvur qilish rejalashtirish, samaradorlik va maqsadga erishish tushunchalari bilan uzviy bog‘liq. Shu sababli mazkur ifodalar nafaqat vaqtning qanday anglanishini, balki insonning faoliyat va mas’uliyatga munosabatini ham ifodalashi mumkin. Biroq vaqtni resurs sifatida talqin qilish uning barcha xususiyatlarini qamrab olmaydi. Vaqtning uzluksizligi, qaytarilmasligi va inson nazoratidan tashqaridagi jihatlari ushbu model doirasida to‘liq ifodalanmasligi mumkin. Lakoff va Johnson ta’kidlaganidek, konseptual metafora nishon sohani manba sohasidagi ayrim xususiyatlar orqali anglash imkonini beradi, ammo barcha jihatlarni birdek aks ettirmaydi [1].

Demak, metafora mavhum tushunchani tushunarli qilish bilan birga, uni muayyan nuqtayi nazardan ko‘rishga ham yo‘naltiradi.

3. Hissiy holatlarning jismoniy jarayonlar orqali ifodalanishi

Insonning ruhiy holati, hissiyotlari va ichki kechinmalari bevosita ko‘rinmaydi. Shunga qaramay, til orqali ular rang, yorug‘lik, harorat, harakat, bosim yoki jismoniy jarayonlar bilan bog‘liq ifodalar yordamida tavsiflanadi.

O‘zbek tilidagi “g‘azabi qaynadi”, “ko‘ngli yorishdi”, “ko‘ngli cho‘kdi”, “boshi qotdi” kabi birliklar hissiy va aqliy holatlarni konkret tajribaga tayangan holda ifodalashga misol bo‘ladi.

“G‘azabi qaynadi” ifodasida g‘azab suyuqlikning qaynashi bilan bog‘liq jarayon orqali anglanadi. Qaynash haroratning oshishi, ichki harakatning kuchayishi va muayyan chegaradan keyin tashqi ta’sirning yuzaga chiqishi bilan bog‘liq. Ushbu xususiyatlar g‘azabning kuchayishi va keskin namoyon bo‘lishini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu holatni G‘AZAB — QAYNAYOTGAN SUYUQLIK konseptual modeli orqali tushuntirish mumkin. “Ko‘ngli yorishdi” ifodasida esa ruhiy yengillik, xursandchilik yoki umidning paydo bo‘lishi yorug‘lik tajribasi bilan bog‘lanadi. Yorug‘lik ko‘rish imkoniyati, ochiqlik va ravshanlik bilan aloqador bo‘lgani sababli ijobiy ruhiy holatlarni ifodalash uchun qulay manba vazifasini bajaradi.

“Ko‘ngli cho‘kdi” birikmasida ruhiy tushkunlik pastga yo‘nalgan harakat yoki holat bilan bog‘liq tarzda anglanadi. Bunda insonning jismoniy holati va fazoviy yo‘nalish tajribasi hissiy mazmunni ifodalash uchun qo‘llanadi. “Boshi qotdi” birikmasida esa muammoni hal qilish qiyinligi jismoniy qotish yoki harakatsizlik tasavvuri bilan bog‘lanadi.

Mazkur misollar hissiy holatlarning metaforik ifodalanishida jismoniy tajriba muhim manba ekanini ko‘rsatadi. Inson o‘z kechinmalarini izohlashda tanaviy sezgilar, harakatlar va atrof-muhitni idrok etish tajribasidan foydalanadi.

Biroq barcha hissiy metaforalarni bitta universal modelga birlashtirish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Har bir ifodaning shakllanishi tilning tarixiy taraqqiyoti, frazeologik an’analari va milliy-madaniy tajribasi bilan ham bog‘liq. Shu bois ularning kognitiv asosini aniqlashda umumiy tajriba bilan birga o‘zbek tiliga xos semantik xususiyatlarni ham hisobga olish zarur.

4. Harorat metaforalari va insoniy munosabatlar

Zamonaviy o‘zbek tilida insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni harorat bilan bog‘liq so‘zlar orqali ifodalash holatlari ham uchraydi. “Iliq munosabat”, “sovuq qarash”, “munosabatlar sovidi” kabi birikmalarda haroratga oid belgilar ijtimoiy va hissiy mazmunga ko‘chadi.

“Iliq munosabat” ifodasi samimiylik, mehribonlik va ijobiy munosabatni anglatishi mumkin. “Sovuq qarash” esa befarqlik, masofa saqlash yoki norozilikni ifodalashi mumkin. “Munosabatlar sovidi” birikmasida esa avvalgi yaqinlikning kamayishi haroratning pasayishi bilan qiyoslanadi.

Bu ifodalar asosida HISSIY YAQINLIK — ILIQLIK, HISSIY MASOFA — SOVUQLIK kabi konseptual munosabatlarni ajratish mumkin. Ular jismoniy haroratni sezish tajribasini ijtimoiy munosabatlarni anglash uchun ishlatadi.

Mazkur metaforalarning muhim xususiyati shundaki, ular faqat holatni tasvirlamaydi, balki uni baholashga ham xizmat qiladi. “Iliq munosabat” odatda ijobiy, “sovuq munosabat” esa ko‘pincha salbiy mazmun bilan bog‘lanadi. Natijada harorat belgisi hissiy baholash vositasiga aylanadi.

Biroq “sovuq” so‘zining har bir qo‘llanishini salbiy metafora deb talqin qilib bo‘lmaydi. Masalan, “sovuq suv” birikmasida so‘z haroratning bevosita belgisini bildiradi. “Sovuq munosabat” birikmasida esa u mavhum ijtimoiy holatni ifodalaydi. Demak, metaforik ma’no so‘zning o‘zidan ko‘ra, uning boshqa birliklar bilan birikishi va kontekstda bajaradigan vazifasi orqali aniqlanadi.

Haroratga oid metaforalar o‘zbek tilida insoniy munosabatlarning emotsional mazmunini ixcham ifodalash imkonini beradi. Shu sababli ular kundalik muloqotda ham, publitsistik va badiiy matnlarda ham tahlil uchun muhim material bo‘la oladi.

5. Og‘irlik va yengillik metaforalari

Jismoniy og‘irlik va yengillik tajribasi ham mavhum tushunchalarni ifodalashda faol qo‘llanadi. O‘zbek tilidagi “og‘ir vaziyat”, “og‘ir kunlar”, “og‘ir gap”, “yengil masala”, “yengil tortmoq” kabi ifodalar bunga misol bo‘ladi.

“Og‘ir vaziyat” birikmasida jismoniy vazn bilan bog‘liq belgi muammoning murakkabligi yoki uni yengish qiyinligini anglatadi. “Og‘ir kunlar” ifodasida esa inson boshidan kechirayotgan tashvishli yoki qiyin davr nazarda tutiladi. “Og‘ir gap” birikmasida mazkur belgi so‘zning jismoniy vazniga emas, balki uning hissiy ta’siri yoki salbiy mazmuniga aloqador bo‘ladi.

Aksincha, “yengil masala” birikmasida muammoning murakkab emasligi, uni hal qilish nisbatan osonligi ifodalanadi. “Yengil tortmoq” esa tashvish yoki bosimning kamayishi natijasida ruhiy yengillik sezilishini anglatishi mumkin.

Ushbu birliklar asosida QIYINLIK — OG‘IRLIK, QIYINCHILIKNING KAMAYISHI — YENGILLASHISH kabi konseptual munosabatlarni ajratish mumkin. Mazkur metaforalar jismoniy kuch sarflash tajribasini mavhum muammolarni anglash bilan bog‘laydi. Og‘ir narsani ko‘tarish uchun ko‘proq kuch kerak bo‘lgani singari, murakkab vaziyatni hal qilish ham katta ruhiy yoki jismoniy kuch talab etadi. Shu asosda og‘irlik belgisi qiyinchilikni, yengillik esa muammoning kamayishi yoki hal bo‘lishini ifodalashi mumkin.

Bunday metaforalar semantik jihatdan ko‘p qirrali bo‘lib, ularning mazmuni birikma va vaziyatga qarab farqlanadi. Masalan, “og‘ir inson” ifodasi kontekstga qarab jiddiy, talabchan, muomala qilish qiyin yoki boshqa xususiyatlarni anglatishi mumkin. Shuning uchun metaforik ma’noni izohlashda kontekstual dalillar zarur.

6. Metaforaning milliy-madaniy xususiyatlari

Metaforalar insonning umumiy jismoniy tajribasiga tayansa-da, ularning til orqali ifodalanishi barcha xalqlarda aynan bir xil bo‘lavermaydi. Har bir tilning tarixiy taraqqiyoti, kundalik turmush tarzi, urf-odatlari, qadriyatlari va madaniy tajribasi metaforik ifodalarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Z. Kövecses metaforalarni o‘rganishda umumiy tajriba va madaniy o‘ziga xoslik munosabatiga alohida e’tibor qaratadi [3]. Uning yondashuvi metaforik modellar ayrim jihatlari bilan turli tillarda o‘xshash bo‘lishi, biroq ularning leksik ifodasi, qo‘llanish doirasi va baholash xususiyatlari farqlanishi mumkinligini tushuntirishga yordam beradi.

O‘zbek tilidagi “ko‘ngil” komponentli birikmalar bu masalani o‘rganishda alohida qiziqish uyg‘otadi. “Ko‘ngli yorishdi”, “ko‘ngli cho‘kdi”, “ko‘ngli to‘ldi”, “ko‘ngli og‘ridi” singari ifodalarda “ko‘ngil” insonning ichki kechinmalari, hissiy munosabati va ruhiy holati bilan bog‘liq mazmunlarni ifodalashda qatnashadi.

Bu birliklarda “ko‘ngil”ni faqat anatomik yoki jismoniy tushuncha sifatida talqin qilish mumkin emas. U insonning ichki dunyosi, hissiy tajribasi va boshqa kishilarga munosabatini ifodalovchi keng semantik maydonni tashkil etadi. “Ko‘ngli og‘ridi” ifodasida jismoniy og‘riq tajribasi ruhiy ranjishni ifodalash uchun ishlatiladi. “Ko‘ngli to‘ldi” esa kontekstga qarab qoniqish, mamnunlik yoki ma’lum holatning yetarli bo‘lganini anglatishi mumkin.

Shu bilan birga, bunday ifodalarni o‘zbek xalqining dunyoqarashiga xos yagona va mutlaq model sifatida ko‘rsatish uchun qiyosiy va tarixiy dalillar zarur. Metaforaning milliy-madaniy

xususiyatlarini asoslashda faqat bir necha misolga tayanish yetarli emas; ularning qo‘llanishi, boshqa tillardagi muqobillari va madaniy konteksti ham o‘rganilishi lozim.

Demak, metaforaning milliy-madaniy mazmuni umumiy insoniy tajriba bilan muayyan til jamoasining tarixiy va ijtimoiy tajribasi kesishgan nuqtada shakllanadi. Bu jihat o‘zbek tilidagi metaforalarni kognitiv-semantik yondashuv asosida o‘rganishning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

MUHOKAMA. Yuqorida tahlil qilingan metaforik ifodalar metaforaning semantik va kognitiv xususiyatlari o‘zaro uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. “Hayot yo‘li”, “vaqtni yo‘qotmoq”, “g‘azabi qaynadi”, “iliq munosabat” va “og‘ir vaziyat” kabi birliklarda ma’no ko‘chishi tasodifiy o‘xshashlikka emas, balki inson tajribasida shakllangan konseptual munosabatlarga tayanadi.

Lakoff va Johnsonning konseptual metafora nazariyasi metaforik ifodalarni alohida so‘zlarning ko‘chma ma’nosi bilan cheklamasdan, insonning tushunchalarni tashkil etish usuli sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi [1]. Masalan, vaqtni resurs sifatida anglash birgina “vaqtni yo‘qotmoq” birikmasida emas, balki “vaqtni tejamoq”, “vaqt ajratmoq”, “vaqt sarflamoq” kabi o‘zaro bog‘liq ifodalarda ham namoyon bo‘ladi. Ularning har biri alohida leksik birlik bo‘lsa-da, umumiy konseptual model doirasida o‘zaro aloqadorlik kasb etadi.

Bu holat metaforani tizimli ravishda tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Agar tadqiqot faqat alohida misollarni sanash bilan cheklansa, ular ortida turgan umumiy ma’no munosabatlari ochilmay qolishi mumkin. Aksincha, konseptual model asosida tahlil qilish orqali turli leksik birliklarning umumiy semantik asosini aniqlash imkoniyati yuzaga keladi. Biroq konseptual model bilan real nutqdagi ma’no o‘rtasida farq mavjud. Muayyan metaforik model ifodaning umumiy anglash mexanizmini tushuntiradi, lekin har bir qo‘llanishning aniq ma’nosini avtomatik ravishda belgilamaydi. Masalan, “sovuq qarash” birikmasi befarqlikni ham, norozilikni ham anglatishi mumkin. Qaysi ma’no nazarda tutilganini aniqlash uchun gapning umumiy mazmuni va kommunikativ vaziyatni hisobga olish lozim.

Metaforaning kognitiv xususiyatlarini o‘rganishda jismoniy tajriba alohida ahamiyatga ega. Harorat, og‘irlik, yorug‘lik, harakat va makon kabi tajribalar inson tomonidan bevosita idrok etiladi. Ular orqali murakkab hissiy yoki ijtimoiy hodisalar tushunarli shaklda ifodalanadi. Bu jarayon insonning tanaviy tajribasi bilan mavhum tushunchalar o‘rtasidagi munosabatni namoyon etadi.

Shu bilan birga, barcha metaforalarni faqat jismoniy tajriba bilan izohlash ham yetarli emas. Ayrim metaforik birliklarning shakllanishida tarixiy an’ana, madaniy tasavvurlar, frazeologik barqarorlik va nutqiy odatlar muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli kognitiv tahlil semantik, kontekstual va lingvomadaniy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirilganda yanada samarali natija beradi.

Metaforalar baholash va hissiy munosabatni ifodalashda ham faol ishtirok etadi. “Iliq munosabat” ijobiy, “og‘ir gap” esa ko‘pincha salbiy yoki ruhiy jihatdan ta’sirli mazmunni yuzaga chiqaradi. Bunday holatlarda metafora faqat tushunchani nomlamaydi, balki uni muayyan nuqtayi nazardan baholaydi. Shu jihatdan metaforik ifodalar insonning voqelik haqidagi bilimlari bilan birga, unga bo‘lgan munosabatini ham ifodalashi mumkin.

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri shuki, metaforik ma’no shakllanishida uchta o‘zaro bog‘liq qatlamni farqlash mumkin: leksik-semantik qatlam, konseptual qatlam va kontekstual-pragmatik qatlam. Leksik-semantik qatlam so‘z yoki birikmaning to‘g‘ri va ko‘chma ma’nolari o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatsa, konseptual qatlam ma’no ko‘chishiga asos bo‘lgan tajriba va tushunchalar bog‘lanishini ochadi. Kontekstual-pragmatik qatlam esa metaforik ifodaning aniq vaziyatda qanday mazmun va baho kasb etishini belgilaydi.

Ushbu qatlamlarning o‘zaro aloqasi metaforani bir tomonlama talqin qilishdan saqlaydi. Masalan, “ko‘ngli yorishdi” ifodasini faqat “xursand bo‘ldi” deb izohlash uning umumiy mazmunini beradi, biroq yorug‘lik va ruhiy holat o‘rtasidagi konseptual munosabatni to‘liq ochmaydi. Xuddi shuningdek, uni faqat “YORUG‘LIK — IJOBIY HOLAT” modeli bilan izohlash ham kontekstga xos nozik ma’nolarni qamrab olmasligi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlarda zamonaviy o‘zbek tilidagi metaforalarni turli nutq uslublari bo‘yicha qiyosiy o‘rganish maqsadga muvofiq. Kundalik muloqot, ommaviy axborot vositalari, siyosiy nutq, ilmiy matn va badiiy adabiyotda bir xil konseptual model turlicha namoyon bo‘lishi mumkin. Korpusga asoslangan tahlil (katta hajmdagi elektron matnlar to‘plamiga tayangan tahlil)

orqali metaforik birliklarning qo‘llanish chastotasi, kontekstlari va semantik variantlarini aniqlash mumkin bo‘ladi.

Bundan tashqari, o‘zbek tilidagi metaforalarni boshqa tillar bilan qiyoslash umumiy insoniy tajriba va milliy-madaniy o‘ziga xoslik o‘rtasidagi munosabatni aniqlashga yordam beradi. Bunday tadqiqotda o‘xshash metaforik modellarni aniqlash bilan birga, ularning leksik ifodasi, baholash xususiyati va madaniy kontekstdagi farqlariga ham e’tibor qaratish zarur.

XULOSA. Zamonaviy o‘zbek tilidagi metaforalarning kognitiv-semantik xususiyatlarini tahlil qilish quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi.

Birinchidan, metafora faqat so‘zning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi yoki badiiy tasvir vositasi emas. U insonning borliqni anglash, mavhum tushunchalarni konkret tajriba orqali izohlash va bilimlarni tizimlashtirish jarayonida ishtirok etadigan muhim konseptual mexanizmdir.

Ikkinchidan, “hayot yo‘li” kabi ifodalarda hayot makonda harakatlanish orqali, “vaqtni yo‘qotmoq” singari birliklarda vaqt resurs sifatida, “g‘azabi qaynadi” ifodasida hissiy holat jismoniy jarayon orqali anglanadi. Bu misollar metaforik ma’no shakllanishida manba va nishon sohalari o‘rtasidagi munosabat muhim ekanini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, metaforik birliklarning semantik xususiyatlari ularning lug‘aviy ma’nosi bilangina belgilanmaydi. Kontekst, birikuv imkoniyati va kommunikativ vaziyat ham metaforik ma’noning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli metaforalarni tahlil qilishda semantik va kontekstual yondashuvlarni birgalikda qo‘llash zarur.

To‘rtinchidan, harorat, yorug‘lik, og‘irlik va harakat bilan bog‘liq metaforalar insonning jismoniy tajribasi bilan hissiy hamda ijtimoiy tushunchalar o‘rtasidagi aloqani namoyon etadi. Bunday metaforalar mavhum hodisalarni tushunarli ifodalash bilan birga, ularni ijobiy yoki salbiy baholashga ham xizmat qiladi.

Beshinchidan, o‘zbek tilidagi “ko‘ngli yorishdi”, “ko‘ngli cho‘kdi”, “ko‘ngli og‘ridi” kabi ifodalar hissiy mazmunni ifodalashda tilning milliy-madaniy va frazeologik imkoniyatlari muhim ekanini ko‘rsatadi. Biroq bunday xususiyatlarni to‘liq asoslash uchun tarixiy, qiyosiy va kontekstual dalillarni kengroq o‘rganish talab etiladi.

Oltinchidan, metaforalarni kognitiv-semantik jihatdan tadqiq etish uchun leksik ma’no, konseptual model va kontekstual-pragmatik vazifani o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish samarali yondashuv hisoblanadi. Bu yondashuv metaforik birliklarning nafaqat qanday ma’no anglatishini, balki mazkur ma’noning qanday tajriba va tushunchalar asosida shakllanishini ham izohlash imkonini beradi.

Shunday qilib, zamonaviy o‘zbek tilidagi metaforalar til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi uzviy aloqani namoyon etuvchi murakkab hodisadir. Ularni tizimli ravishda o‘rganish o‘zbek tilining semantik imkoniyatlarini chuqurroq anglash, milliy-madaniy mazmunning til birliklarida namoyon bo‘lishini aniqlash hamda kognitiv tilshunoslikning nazariy qarashlarini o‘zbek tili materiallari asosida rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

2. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. Jizzax: Sangzor, 2006.

3. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2010.

4. Kövecses Z. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

5. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor // Ortony A. (ed.). *Metaphor and Thought*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 202–251.

6. Langacker R. W. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987.

7. Evans V., Green M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

8. Mahmudov N. Til va nutq // *O‘zbek tili va adabiyoti*. – Bibliografik ma’lumotlari jurnal arxivi asosida aniqlashtirilishi lozim.